

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ ОЗАГЛАВЛЮВАННЯ

(на матеріалі сучасного англomовного дискурсу)

Ірина Кузнєцова, Ганна Кузнєцова (Житомир, Україна)

У статті розглянуто особливості когнітивних зв'язків заголовка художнього дискурсу і самого дискурсу, подано спостереження над смисловими типами заголовків та над лінгвістичними особливостями відповідних концепторів.

The given paper deals with the cognitive aspect of headlining. The cognitive relations between a fiction discourse and its headline are analysed, as well as the types of headlines. The linguistic nature of conceptors, representing concepts studied is investigated.

Пропонована робота належить до царини дискурсології художнього тексту, що привертає увагу великої кількості дослідників. У сучасних студіях з теорії дискурсу неодноразово підкреслювалися різні підходи до вивчення цього феномену [5: 5–11; 16: 569–571], проте в дослідженнях останнього часу дискурс розуміється як інтегративний феномен, продукт і процес мисленнєво-комунікативної діяльності, що протікає у широкому соціокультурному контексті, характеризується континуальністю й діалогічністю та становить сукупність процесу й результату [5: 28; 15: 41–42].

Швидкий розвиток дискурсології художнього тексту спричинений, безумовно, об'єктивними тенденціями сучасної лінгвістики та появою великої кількості художніх творів у XX–XXI століттях. Однак, на наш погляд, основним поштовхом для досліджень цього напрямку є насамперед природа дискурсивної парадигми, яка, по-перше, є синтезом когнітивних, прагматичних і функціональних методів вивчення тексту, по-друге, передбачає інтерпретаціоналізм як одну з плідних процедур [5: 19].

Саме ця процедура, як правило, є основною при вивченні смислових зв'язків тканини тексту художнього твору з його заголовком. Заголовок художнього твору багаторазово знаходився в центрі уваги лінгвістів, оскільки

він виступає в ролі міцно стиснутої пружини, що розкриває свої можливості в процесі розгортання текстової інформації [3: 133]. Заголовок розуміють як спрямовану віху твору [10: 10], як одну з його найголовніших вербальних опор, що містить основну ідею тексту та є його смисловим ядром [14: 80]. Неодноразово наголошувалося, що заголовок є рамковим знаком, який вимагає обов'язкового повернення до себе після завершення читання художнього тексту та який нарощує об'єм свого значення за рахунок безлічі контекстуальних значустей найрізноманітніших мовних одиниць [1: 2007: 3; 8: 111; 12: 50].

Мета статті полягає у розгляді смислових відношень “заголовок – художній дискурс” з точки зору когнітивної парадигми. Попри низку лінгвістичних розвідок, в яких розглядалися структурно-семантичні та образні особливості заголовків [4: 51–56], а також встановлення їхніх функцій у текстах різних жанрів [7; 9], питання щодо ролі заголовка в актуалізації смислових складників художніх творів залишаються не до кінця висвітленими. Це зумовлює актуальність даної статті.

Матеріалом статті слугують англomовні прозові твори (романи, повісті, оповідання) ХХ–ХХІ століть, заголовок яких виражений словосполученням або фразою, за винятком тих, які становлять власне ім'я або географічну назву.

Заголовок художнього твору відзначається значним інформаційним зарядом, що орієнтує читача у процесі сприйняття текстової інформації і сприяє її подальшому осмисленню. Тому вчені наголошують не тільки на номінативній, а й на прогнозуючій і перспективній функції заголовку [6: 165; 9: 49; 13: 138].

Специфіка заголовка полягає в тому, що він водночас конкретизує і узагальнює значення. Перше забезпечується за рахунок віднесеності заголовка до певної ситуації, яка представлена в тексті, і відрізняється від звичайної контекстуальної реалізації значення тим, що відбувається в умовах розриву між появою форми та її осмислюванням. Крім того конкретизація значення заголовка надходить не одноразово, а поетапно. Узагальнення значення заголовка пов'язана з тим, що до його тлумачення входять значущості різних

елементів художнього тексту, що дозволяє значенню, пройшовши конкретизацію, набути узагальнюючого характеру. Отже семантичні перетворення заголовка відбуваються тільки у зв'язку з впливом всієї художньої системи цілого тексту. Заголовок у своєму остаточному, ретроспективному прочитанні є, крім того, надзвичайно ємним вираженням точки зору автора, суттєвим компонентом, що завершує формування образу автора даного твору [13: 51]. Залучення когнітологічного підходу до аналізу заголовків є доцільним, адже, на думку когнітологів, у будь-якій деталі тексту криється мотивація її появи в даному місці в даний момент, а також у даному вигляді в єдності взаємних зв'язків з іншими деталями [2: 27]. Тому заголовок як компонент тексту з визначальними текстотвірними і текстоформуючими властивостями логічно передбачає використання методик когнітивного аналізу.

Прогнозуюча функція заголовків художніх текстів полягає в тому, що між заголовком і власне текстом встановлюється проспективно-ретроспективний зв'язок, що зумовлює смислову двоплановість заголовку: заголовок актуалізує певну інформацію до ознайомлення читача з текстом, і ця інформація в процесі читання і розгортання тканини тексту збагачується новими смислами, які надають заголовку семантичної багатозначності [6: 165]. Зазначені семантичні та смислові нашаровування передбачають підсвідоме залучення як автором, так і читачем, “текстів у голові”, тобто знань про раніше прочитане та прослухане, вже сформованих оцінок, інтерпретацій, смислів і т.д. Тому кожний сприйнятий текст стає когнітивним фактором [18: 184], або цілою сукупністю когнітивних факторів, які керують його сприйняттям, а також сприйняттям пізніше опанованих текстів.

Ці властивості тексту детермінують необхідність нових лінгвістичних підходів до вивчення художнього тексту, виведення аналізу тексту в нову систему координат укрупнення об'єкту аналізу: аналізується не тільки сам текст, а художній дискурс, який також залучає процеси створення й сприйняття цього тексту з якомога більшою кількістю характеристик цих процесів.

Новий підхід дозволяє виділити нові характеристики заголовка художнього тексту, а саме його здатність актуалізувати ключовий концепт художнього твору [11; 13: 133; 19: 29–32]. У самій семантичній структурі заголовку закладені семи, за допомогою яких втілюються важливі смисли художнього дискурсу, зокрема, його ключовий концепт [6: 165]. Приведений аналіз показує, що особливості проспективно-ретроспективних взаємин між заголовком і побудовою смислів дискурсу можуть бути різноманітними. Хоча кожний текст твору й, відповідно, кожний художній дискурс є оригінальним витвором, що знаходиться, на перший погляд, за межами узагальнень та структурування, можна відзначити певні механізми текстотворення та смислоутворення, які передбачають взаємодію та взаємонакладання певних ментальних структур, операцій, кодових систем у процесі текстотвору [18: 186], і це дозволяє зробити спостереження узагальнюючого характеру. Покажемо здобутки нашого аналізу за допомогою концептуальних схем опрацьованих текстів та їх заголовків.

Достатньо частотними виявилися художні тексти, в яких заголовок, що втілює ключовий концепт, започатковує *смислову рамку*, яка реалізується протягом усього тексту й повторюється у вигляді повного або тематичного повтору в кінці тексту. Так, основною концептуальною схемою оповідання Д.Френсіса “Carrot for a Chestnut” є: ДАТИ ДОПІНГ ГНІДОМУ ФАВОРИТУ Є ЗРАДА, що реалізується в заголовку оповідання за допомогою експліцитної лексеми *carrot* та імпліцитної лексеми *giving (to give)*. Тобто лексема *carrot* в аналізованому дискурсі виступає концептором концепту ЗРАДА (під концептором услід за М.В. Фоміних розуміємо мовленнєве втілення концепту, яке може лексично варіюватися [17: 177]). Саме зазначена актуалізація цього концепту детермінована численними смисловими зв’язками дискурсу названого оповідання, причому автор сам програмує таку інтерпретацію свого задуму: лексема *carrot* вживається в заголовку, у першому реченні тексту (1-й абзац), у 3-му абзаці й надалі ще 22 рази протягом 24 сторінок тексту. Причому дискурс розгорнуто таким чином, що аналізовані лексеми *carrot* та *treachery* вживаються поряд:

1) *Chick stood and sweated with the carrot in his hand... Treachery was making him sick (p. 125).*

Just a lousy walk down the yard to give a carrot to the gangly chestnut. Guilt and fear and treachery. They bypassed his sneering mind and erupted through his nerves instead (p. 127).

На перший погляд звичайна морквина (*He couldn't see anything wrong with the carrot... Just any old ordinary carrot (p. 127)*) була наповнена допінгом. Чік, який був жокеєм середнього рівня, погодився за великі гроші дати морквину фавориту національних перегонів – найкращому коню у стайні батька Чіка. Страх за власну професійну зраду призводить до трагічного падіння Чіка, тобто його підлість виявляється покараною.

В аналізованому дискурсі концептор *carrot* не пов'язаний з базовим лексичним втіленням концепту ЗРАДА (*treachery*) ні синонімічними, ні метафоричними, ні асоціативними зв'язками. Цей концептор є лексемою-образом, втіленим спеціально для дискурсно оформленої ситуації. Програмуючи розуміння оповідання, автор вдається до прямого повтору для реалізації описуваного поняття й завершує смислову рамку в кінці оповідання простим згадуванням про моркву на кухні, яка для Чіка назавжди буде символізувати зраду:

2) *Chick thought of his mother, forever chopping up carrots to put in the stew. He'd have to eat them. His throat closed convulsively. He knew he couldn't (p. 147).*

Розуміння основної концептуальної схеми цього оповідання не становить великої складності для реципієнта і базується на невеликій кількості концептуальних умовиводів: 1) морквина була з допінгом; 2) дати цю морквину коневі було зрадою; 3) морквина виявилася символом зради.

У зробленій виборці набагато частіше (67%) зустрічаємо заголовки, які можна назвати *загадками*. Для їх розуміння потрібна ціла низка когнітивних операцій – співставлень та умовиводів, які робить реципієнт при сприйманні дискурсу. Крім того, в таких художніх дискурсах спостерігається значна лексична варіативність актуалізації основного концепту, втіленого у заголовку.

Так, в іншому оповіданні Д.Френсіса “The Day of the Losers” основною концептуальною схемою є ВТРАТА Є ПОГАНОЮ ВДАЧЕЮ, що актуалізується в заголовку через лексему *loser*. Ця лексема є концептором базового концепту НЕВДАЧА, проте вона реалізується у підзаголовку оповідання разом із лексемами, які актуалізують протилежний за значенням концепт ВДАЧА (ВИГРАШ):

3) *In any day of good luck for the losers, those that believe they have lost may have won, and those that win may have lost (p. 241).*

У подальшому дискурсі концепт НЕВДАЧА актуалізується здебільшого без використання зазначеної лексеми. Реципієнт повинен постійно робити умовиводи про вдачу або невдачу, що спіткає персонажів. Наприклад:

4) *He'd heard of a frantic safe-blower long ago who'd done twelve years and gone home to a cache full of the old thin white stuff. All that time served for a load of out-of-date, uncashable rubbish (p.242).*

Тут концепт НЕВДАЧА актуалізований опосередковано, і його сприймання ґрунтується на низці умовиводів та згадок: 1) несамовита людина (*frantic*) є людиною, яку спіткала невдача; 2) людина, що відсиділа в ув'язненні 12 років є невдахою; 3) мати велику кількість грошей, що вийшли з обігу, є невдачею.

Опосередковану актуалізацію базового концепту спостерігаємо й далі, коли головний персонаж розуміє, що поставив гроші не на того коня:

5) *Austin elbowed his way up the stands to find the best view of his money on the hoof, only to see it finish lame and last (p. 247).*

Для даного фрагменту потрібна така низка концептуальних кроків-умовиводів: 1) кульгавий кінь не може виграти перегони; 2) кінь, що фінішує останнім, є невдахою; 3) Остін, який поставив на цього коня, втратив гроші; 4) людина, що втрачає гроші, є невдахою. Тобто в наведених прикладах концепторами аналізованого концепту виступають різноманітні за лексичним наповненням фрази, що актуалізують цей концепт опосередковано, на основі великої низки концептуальних операцій. Для цього оповідання така

актуалізація базового концепту є типовою, вона спостерігається у подальшому тексті ще 12 разів. Концепт НЕВДАЧА виражається концептором *loser (to lose)* тільки наприкінці оповідання, яке побудоване на ефекті марного очікування:

6) *Austin Dartmouth Glenn traveled home empty-handed and in a vile mood, not knowing that his lost ticket had saved him from arrest (p. 255).*

Інтрига полягає в тому, що Остін Гленн викинув свій квиток, невірно думаючи, що його кінь програв (його кінь прийшов другим, але фаворита було дискваліфіковано, і другий кінь виявився переможцем). Він заплатив за свій квиток краденими грошима, що помітив один з поліцейських, тому вся поліція на перегонах марно чекала людину, яка б з'явилася га виграшем.

Складнішим в аспекті когнітивних зусиль постає завдання зрозуміти концептуальний зв'язок основного концепту-заголовок тоді, коли для озаглавлення твору використано фразеологізм. Розглянемо заголовок і текст роману "The Dogs of War" (Frederick Forsyth). Фразеологізм *dogs of war* має значення "страхіття війни, сили війни" і реалізує в аналізованому дискурсі концепт ЗЛО ВІЙНИ. Текст роману нараховує десятки фрагментів з актуалізацією цього концепту, узагальнюючий смисл цього концепту виражений низкою додаткових концептуальних схем, де концепторами виступають мовленнєві одиниці різної структури з різним лексичним наповненням. Розглянемо приклади.

Однією з допоміжних концептуальних схем цього дискурсу є ЗЛО ВІЙНИ ЦЕ НЕОБХІДНІСТЬ ВБИВАТИ:

7) *"I've never known a man who had killed people."*
"You don't know that," countered Shannon. "Anyone who has been in a war has probably killed people" (p. 156).

Тут опосередкованим концептором аналізованого концепту виступає повторювана фраза *"to kill people"*.

Іншою додатковою концептуальною схемою є ЗЛО ВІЙНИ ЦЕ ГОТОВНІСТЬ ДО БОЙОВИХ ДІЙ, яка актуалізується таким чином:

8) *Evidently they were excited at something, though none of the diners could have surmised that what elated the group in the corner was the prospect of going once again to war under the leadership of Cat Shannon (p. 195).*

У даному випадку концептором виступають фрази “*the prospect of going once again to war*” та “*what elated the group*”. Інтерпретація уривку полягає в необхідності певних когнітивних зусиль, щоб зробити наступні умовиводи: 1) людей очікував бій; 2) люди раділи від цієї перспективи; 3) їхня радість була готовністю до бойових дій; 4) готовність до бойових дій є злом, що спричиняє війна. Ця схема знаходить у тексті інші численні концептори, наприклад:

9) “*We going to go fighting again, Cat? Count me in*” (p. 209).

Тут опосередкованим концептором концепту ЗЛО ВІЙНИ виступають фрази “*we going to go fighting*” та речення в наказовому стані “*Count me in*”.

Слід зазначити, що а аналізованому дискурсі можна нарахувати принаймні ще чотири додаткові концептуальні схеми, які виступають актуалізаторами основної, причому лексичне наповнення концепторів увесь час варіюється. Лексичний повтор заголовка спостерігаємо тільки в кульмінації твору, внаслідок чого витримується принцип смислової рамки, проте фразеологізм-заголовок дістає трансформації:

10) *Sitting back in the chair, clear-headed while the rest got drunk, Cat Shannon wondered idly how much havoc would be wrecked when he let slip this group of dogs on Kimba's palace. Silently he raised his own glass and drank to the dogs of war (p. 198).*

У даному фрагменті актуалізація концепту заголовка не опосередкована, а безпосередня, причому при першому використанні фразеологізм *dogs of war* трансформується шляхом скорочення компонентного складу й в обох випадках використання фразеологізм зазнає персоніфікації: адже тут йдеться не про зло війни, а про людей, які є інструментами війни.

Наведені приклади з тексту роману “The Dogs of War” показують, що в цьому дискурсі концептуальні зв’язки заголовка складніші, ніж у попередніх випадках. Це спричинено, на наш погляд, самими розмірами дискурсу (у

порівнянні з розміром оповідання), а по-друге, використанням у заголовку фразеологізму, який завжди має додаткову смислову глибину.

Запропоновані вище спостереження дозволяють зробити наступні висновки:

- концептуальні зв'язки заголовка й подальшого дискурсу ще далекі до вичерпного вивчення;
- втілюючи основний концепт твору, заголовок у значній кількості випадків утворює в подальшому дискурсі смислову рамку, конкретні лінгвістичні втілення якої не завжди підлягають систематизації;
- у більшості сучасних текстів спостерігаємо заголовки-загадки, інтерпретація яких передбачає виконання реципієнтом певних когнітивних операцій;
- механізм створення заголовку-загадки передбачає різноманітні лінгвістичні варіанти концепторів.

Таким чином вважаємо доцільним підкреслити важливість вивчення концептуальних зв'язків заголовка твору та тканини художнього тексту в цілому, а також інших смислових маркерів у художньому дискурсі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Артемова Л.В. Заголовок як маркер експресивності сучасної аналітичної статті // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: Зб. наук. пр. – К.: Логос, 2007. – Вип.12. – С. 3 – 6.
2. Бутакова Л.О. Авторское сознание в поэзии и прозе: когнитивное моделирование / Алтайский университет. – Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2001. – С. 27 – 28.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Изд. 2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 144 с.
4. Грицюк Л.Б. Образно-семантичний підхід до класифікації заголовків // мовознавство. – 1992. – №2. – С. 51 – 56.

5. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: Монографія / Під загальною редакц. Шевченко І.С. – Харків: Константа, 2005. – 356 С.
6. Ізотова Н. П. Роль заголовку як сильної позиції в актуалізації ключового концепту художнього твору (на матеріалі англomовних біографічних романів ХХ століття) // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: Зб. наук. пр. – К.: Логос, 2007. – Вип. 12. – С. 164 – 168.
7. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 292 с.
8. Коваленко А. Н. Заголовок англomовного журнального мікро тексту-повідомлення: структура, семантика, прагматика (на матеріалі тижневих Newsweek): Дис. ... канд.. філол.. наук: 10.02.04. – К., 2002. – 242 с.
9. Корытная М. Л. Роль заголовка и ключевых слов в понимании художественного текста: Дис. ... канд.. філол.. наук: 10.02.01. – Твер, 1996. – 190 с.
10. Кошечая И. Г. Название как кодирование идеи текста // Иностранные языки в школе. – 1982. – № 2. – С. 8 – 10.
11. Кузнецова Г. В. Когнітивний аналіз текстотвірного потенціалу заголовку-фразеологізму (на матеріалі сучасної англomовної художньої прози) // Вісник Київськ. нац. лінгвіст. ун-ту. Серія “Філологія”. – 2006. – Т. 10, № 1. – С. 150 – 157.
12. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту: Учебн. пособие. – Л.: Просвещение, 1979. – 327 с.
13. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 272 с.
14. Потапенко С. І. Текстотворна функція заголовків англomовних газетних повідомлень // Вісник Київськ. нац. лінгвіст. ун-ту, 2004. – Т. 7, № 1. – С. 80 – 88.
15. Селиванова Е. А. Основа лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Брама, 2004. – 336 с.

16. Селіванова О. О. сучасна лінгвістика: напрямки та проблеми. – Полтава: Довкілля. – К, 2008. – 712 с.
17. Фоминых Н. В. Концепт, концептор и художественный текст // методические проблемы когнитивной лингвистики: Науч. Издание. – Воронеж: Изд-во Воронежск. межрегиональн. ин-та обществен. наук, 2001. – С. 176 – 179.
18. Чернявская В. Е. Открытый текст и открытый дискурс: интертекстуальность – дискурсивность – интердискурсивность // Вісник Харківськ. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 811. – С. 179 – 188.
19. Emmott C. Experience of Reading. Cognition, Style, Affect and Social Space // Textual Secrets. The Message of the Medium. Proceedings of the 21st PALA Conference (April 12-15, 2001). – Budapest: School of English and American Studies. Eötvös Lorand University, 2001. – P. 29 – 42.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ірина Кузнєцова – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Житомирського державного університету ім. Івана Франка .

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика , лінгвістика тексту, стилістика.

Ганна Кузнєцова – кандидат філологічних наук, викладач кафедри іноземних мов Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

Наукові інтереси: фразеологія, когнітивна лінгвістика, прагматика дискурсу.

Заявка на участь у роботі конференції

П.І.Б: Кузнєцова Ірина Володимирівна.

Тема доповіді: Концептуальний аспект озаглавлення (на матеріалі сучасного англomовного дискурсу)

Секція: Текст та дискурс в лінгвокогнітивних та лінгвокультурних аспектах.

Місце роботи: Житомирський державний університет ім. Івана Франка, Навчально-науковий інститут іноземної філології, кафедра іноземних мов.

Посада: завідувач кафедри іноземних мов.

Науковий ступінь: кандидат філологічних наук зі спеціальності германські мови, доцент.

Дом. адреса: Житомир, 10001, пров. Вацківський , 9, кв. 164.

Телефон: (0412) 362292, моб. (067) 9420516.

e-mail: delmare@ukr.net

П.І.Б.: Кузнєцова Ганна Валеріївна.

Тема доповіді: Концептуальний аспект озаглавлення (на матеріалі сучасного англomовного дискурсу)

Секція: Текст та дискурс в лінгвокогнітивних та лінгвокультурних аспектах.

Місце роботи: Житомирський державний університет ім. Івана Франка, Навчально-науковий інститут іноземної філології, кафедра іноземних мов.

Посада: викладач.

Науковий ступінь: кандидат філологічних наук зі спеціальності германські мови.

Дом. адреса: Житомир, 10001, пров. Вацківський , 9, кв. 164.

Телефон: (0412) 362292, моб. (095) 2700511, (067) 2749623.

e-mail: maleadummin@gmail.com